

Norbert Mojżyn

Wschód czy Zachód, stare czy nowe : dylematy rosyjskiej kultury religijnej w drugiej połowie XVII stulecia

Studia Theologica Varsaviensia 48/1, 147-162

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

KS. NORBERT MOJŻYN

WSCHÓD CZY ZACHÓD, STARE CZY NOWE – DYLEMATY ROSYJSKIEJ KULTURY RELIGIJNEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XVII STULECIA

Oblicze współczesnej kultury rosyjskiej ma charakter heterogeniczny i jest wynikiem oddziaływania różnych zjawisk społecznych, politycznych, artystycznych i religijnych na przestrzeni dziejów. Z dużej liczby czynników, które w zasadniczym stopniu wpłynęły na ukształtowanie się nowożytnej kultury rosyjskiej, znacząca część związana jest z żywo dyskutowanymi w drugiej połowie XVII wieku zagadnieniami natury religijnej, społecznej i cywilizacyjnej, w tym przede wszystkim z różnorodnymi problemami życia Cerkwi rosyjskiej, w tle których stały najważniejsze problemy kultury kraju. W szerokim horyzoncie kultur europejskich nie było to zjawisko odosobnione czy zaskakujące, zważywszy na to, że nie tylko na Wschodzie, ale i na Zachodzie Europy średniowieczna kultura była silnie zakorzeniona w tradycji religijnej. Jak celnie zauważa W. Kawecki, Kościół w swym historycznym rozwoju przejął, zachował i przetworzył dla swoich potrzeb kulturę antyczną, dzięki czemu mógł na przestrzeni dziejów aspirować do odgrywania samodzielnej roli kulturotwórczej, zwłaszcza w żywotnej dla siebie przestrzeni kerygmatycznej i liturgicznej¹.

Rosja, dużo później niż Europa Zachodnia, albowiem w XVII wieku, rozpoczęła swój marsz od średniowiecza ku czasom nowożytnym, szukając płaszczyzny porozumienia między starą tradycją bizantyńsko-ruską a nową, zachodnioeuropejską, rozpoczynając – jakbyśmy

¹ W. Kawecki, *Ocalić człowieka – Ocalić kulturę*, Warszawa 2006, s. 93.

dzisiaj powiedzieli – swój twórczy dialog między wiarą a kulturą nowożytną².

* * *

Celem niniejszego artykułu jest analiza zachodzących w kulturze Rosji XVII stulecia procesów okcydentalizacji i latynizacji przestrzeni życia religijnego, to znaczy oddziaływania kultury zachodniej i Kościoła łacińskiego na życie społeczeństwa i funkcjonowanie Cerkwi rosyjskiej oraz jej reakcje na te wpływy. Nie jest natomiast celem jakiegokolwiek wartościowanie zachodzących procesów, a zwłaszcza szafowanie ocenami – pozytywnego bądź negatywnego charakteru tychże procesów i zjawisk dla tożsamości rosyjskiej kultury religijnej.

OŚRODKI KULTUROTWÓRCZE

Otwarcie się na Zachód i wewnętrzne przemiany kulturowe w Rosji przypadły na bardzo złożony wiek XVII, który rozpoczął się od dekompozycji państwa, określanej mianem *smuty*; następnie wiek ów zawarł w sobie centralizację państwa i umocnienie władzy carskiej za panowania pierwszych Romanowów, ponowny kryzys władzy państwowej po śmierci cara Aleksego Michajłowicza (1676), liczne powstania ludowe i bunty, a skończył się wraz z pierwszymi reformami Piotra Wielkiego. W tak złożonych warunkach polityczno-społecznych doszło do głębokich przemian kultury rosyjskiej związanych tak z procesami wewnętrznymi, jak i zewnętrznymi. Wewnętrzne procesy kulturotwórcze to głównie ruch odnowy religijnej zapoczątkowany przez tzw. „gorliwych obrońców pobożności” (*ревнителей благочестия*), który wkrótce dał asumpt wielkim reformom patriarchy Nikona; te z kolei przyczyniły się do powstania opozycyjnego ruchu starowierów

² Zob. Ю. Н. Дмитриев, *Теория искусства и взгляды на искусство в письменности древней Руси*, ТОДРЛ (*Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы - Пушкинский дом*), t. IX, Moskwa 1953, s. 97-116. А. Н. Робинсон, *Борьба идей в русской литературе XVII века*, Moskwa 1974, s. 287.

i w dalszej perspektywie doprowadziły do podziału Cerkwi rosyjskiej (raskołu)³. Procesy zewnętrzne to przede wszystkim coraz silniejsze oddziaływanie zachodnioeuropejskiej kultury nowożytnej. Kultura zachodnia spotkała się w Moskwie ze zróżnicowanym odbiorem, znajdowała na ogół podatny grunt w środowiskach związanych z dworem carskim, ale jednocześnie wzbudzała silny sprzeciw kręgów konserwatywnych (cerkiewnych), obawiających się ofensywy katolicyzmu i nauk łacińskich; *nota bene* w mniejszym stopniu obawiano się protestantyzmu⁴. W konsekwencji oddziaływanie kultury zachodniej doprowadziło w społeczeństwie rosyjskim do ukształtowania się dwóch orientacji: wschodniej – sceptycznej wobec kultury zachodnio-europejskiej, afirmującej prawosławną odrębność państwa i narodu oraz zachodniej – proeuropejskiej, która uważała, że Rosja nie zdoła podtrzymać swojej pozycji jako „Trzeci Rzym”, izolując się od reszty świata i zamykając w wąskim nacjonalizmie ożywianym duchowo i instytucjonalnie przez Cerkiew prawosławną⁵.

³ Dla narodowo-religijnych konserwatystów (starowierów) reformy nikonowskie stanowiły „bieszowską ćmę”. Zob. *Материалы для истории раскола за первые время его существования*, Moskwa 1874-1890, t. VII, 7, s. 20.

⁴ Poza Rzeczpospolitą i Bałkanami naturalnym oknem Państwa Moskiewskiego na kulturę zachodnią były ziemie nadbałtyckie (Inflanty i Estonia), gdzie dominowało niemieckie mieszczaństwo luterzańskie. Rozwinięte jeszcze w okresie hanzeatyckim kontakty tego regionu z Nowogrodem i Pskowem sprzyjały wymianie kulturowej. Jedną z ważnych przeszkód w zacieśnieniu tych kontaktów był model nadbałtyckiej cywilizacji miejskiej, opartej na wzorach niemieckich oraz ikonoburstwo protestanckie. Kult obrazów w prawosławiu był dla „racjonalistycznie” nastawionych elit kupieckich krajów nadbałtyckich czymś „urągającym rozumowi i religii”. Por. S. Michalski, *Protestanci a sztuka. Spór o obrazy w Europie nowożytnej*, Warszawa 1989, s. 147.

⁵ Zob. na temat tej idei m.in.: *Słowo o Bogu i człowieku. Myśl religijna Słowian Wschodnich doby staroruskiej*, przekł. R. Łużny, Kraków 1995, s. 171; I. Мірчук, *Історично-ідеологічні основи теорії III Риму*, Мюнхен 1954; Н. В. Синицина, *Учреждение Патриаршества и «Третий Рим»*, w: *IV Centenario dell'Instituzione del Patriarcato in Russia (Relazioni della Conferenza Internazionale dedicata al IV Centenario dell'Instituzione del Patriarcato in Russia, Mosca 5-6 febbraio 1989)*, Roma 1990, s. 74-75; Н. Полонська-Василенко, *Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX сторіч*, Мьюнхен 1952, s. 10; Макарий (Булгаков) митрополит, *Исторія Русской Церкви* t. 10, Санкт-Петербург 1879, (reprint: Москва 1995), s. 482.

RUCH REFORM

Ruch „gorliwych zwolenników pobożności” postawił sobie za cel podniesienie poziomu kultury religijnej w społeczeństwie rosyjskim. „Gorliwi zwolennicy pobożności” zamierzali dokonać ożywienia i uzdrowienia życia religijnego i kultury, m.in. poprzez weryfikację liturgii, korektę ksiąg liturgicznych według dawnych rękopisów, a także wykorzenie pogańskich przeżytków z życia i świadomości społeczeństwa⁶. Ruch składał się przede wszystkim ze średniego szczebla duchownych pochodzących z prowincji: Awwakuma, Daniela, Łazarza, Longina i in.; ważną rolę w tym kręgu odegrał protopop Iwan Nieronow; spośród nich wywodził się archimandryta moskiewskiego klasztoru nowospasskiego, Nikon, wkrótce metropolita nowogrodzki, patriarcha moskiewski, inicjator reform cerkiewnych. Wprowadzony na katedrę patriarszą w 1652 roku Nikon, już w 1653 roku rozpoczął dzieło szeroko zakrojonej reformy cerkiewnej⁷. Wkrótce okazało się, że patriarcha nie jest powolnym narzędziem w ręku cara, lecz realizuje swoje osobiste cele polityczne oraz cele popierającej go partii cerkiewnej. Będąc osobowością niezwykle energiczną patriarcha rozpoczął uwalnianie Cerkwi od opieki carskiej i zaczął przeprowadzać tyleż zręczną, co bezkompromisową politykę dominacji ołtarza nad tronem; dzięki bierności cara bezpośrednio wpływał na politykę państwową, zagraniczną a nawet wojenną. Wygórowane ambicje Nikona doprowadziły go w końcu do utraty zaufania i poparcia cara; patriarcha natknął się także na silną opozycję w łonie Cerkwi. W 1658 roku został zmuszony do opuszczenia tronu patriarszego, a po nieudanej próbie powrotu w 1664 roku, został ostatecznie złożony z urzędu przez sobór moskiewski (1666-67) i zesłany do klasztoru. Jednak dzieło Nikona nie zginęło wraz z jego odejściem. Reformy nikoniańskie miały w rzeczywistości szeroki wymiar kulturowy i społeczny. Doprowadziły do głębokich procesów kulturotwórczych w łonie rosyjskiego prawosławia;

⁶ Zob. Макарий, *История Русской Церкви*, Санкт-Петербург 1868-1883, t. XII, s. 280.

⁷ Н. Ф. Каптерев, *Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович*, t. 1, Сергеев Посад 1909, s. 152.

ubocznym skutkiem działań Nikona był opozycyjny do reform potężny ruch społeczny starowierów (staroobrzędowców), który w końcowym rezultacie doprowadził do rozłamu Cerkwi (*raskołu*), a który wytworzył swoją specyficzną kulturę religijną⁸.

RODZIMA KULTURA RELIGIJNA

Znaczenie działalności starowierów jest dla procesów kulturowych XVII wieku znaczące w tym sensie, że ucieleśniło niezadowolenie szerokich warstw społeczeństwa (zwłaszcza niższego duchowieństwa, chłopów i ludności podgrodzi) dyskryminowanych i uciskanych przez struktury feudalne⁹. Napięcia tego rodzaju zdeterminowały życie religijne Cerkwi a zwłaszcza duchowieństwa, które – podobnie jak całe społeczeństwo – było silnie rozwarstwione¹⁰. Ogromne latyfundia cerkiewne i zbytek prowadziły do zeświecczenia obyczajów wyższego kleru¹¹. Awwakum i jego towarzysze krytykowali przywary życia co-

⁸ Zob. Ю. Н. Дмитриев, И. Е. Данилова, *Семнадцатый век и его культура*, w: *История русского искусства*, t. 4, Москва 1959, s. 54.

⁹ Do wyższego duchowieństwa w końcu XVII w. należało prawie 2/3 ziem kraju i 440 tysięcy dusz. Zob. Н. М. Никольский, *История русской церкви*, Москва 1930, s. 91. Niezwykle interesujące są w tym zakresie uwagi poczynione przez angielskiego podróżnika S. Collinsa: С. Коллинз, *Нынешнее состояние России, изложенное в письме к другу, живущему в Лондоне*, (przekład rosyjski) «Русский вестник», 1841, nr 8 i 9 oraz «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», Москва 1846, t. 1, cz. 1); zob. też Г. К. Котошихин, *О России в царствование Алексея Михайловича*, wyd. IV, Санкт-Петербург, 1906.

¹⁰ Według danych pozostawionych przez antiocheńskiego archidiacona Pawła z Aleppo przemierzającego obszary państwa rosyjskiego w połowie stulecia patriarcha Nikon władał 25 tysiącami zagród chłopskich; całoroczne dochody z podległych mu klasztorów wynosiły 20 tysięcy rubli, a same cerkwie moskiewskie wpłacały mu rocznie 20 tysięcy rubli, co na te czasy stanowiło sumy bająnskie. Zob. «Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским», wyd. 3, Москва 1898, s. 161-162; por. Н. Ф. Каптерев, *Патриарх Никон и царь...*, t. 2, Сергиев Посад, 1912, s. 165-171.

¹¹ Н. Ф. Каптерев, *Патриарх Никон и его противники в деле исправления церковных обрядов*, wyd. 2, Сергиев Посад, 1913, przypisy, s. 178-179.

dziennego duchowieństwa: deprawację, pijaństwo, łapownictwo¹²; piętnowali samowolę i tyranie władzy świeckiej i apelowali do sumień ludzi rządzących krajem¹³.

W tym samym czasie poziom życia niższego duchowieństwa, zarówno świeckiego, jak i zakonnego, nie różnił się w istocie od życia chłopstwa¹⁴. Nic więc dziwnego, że spośród mnichów i niższego duchowieństwa („białego”) wywodzili się licznie przywódcy ruchów społecznych i religijnych, które wstrząsały rosyjską sceną polityczną i cerkiewną w drugiej połowie XVII stulecia, i które odcisnęły znaczące piętno na obliczu kultury rosyjskiej.

Zrodziwszy się jako religijna antyteza reformy cerkiewnej, masowy ruch starowierów skupił w sobie i zaktywizował najgłębsze sprzeczności kulturowe epoki. Czołowy przedstawiciel ruchu, protopop Awwakum, wybitny pisarz, był wyrazistym przykładem tych sprzeczności, które podzieliły społeczeństwo i kulturę rosyjską. Jego dzieła, zakorzenione w literackiej tradycji ruskiej, posiadały wyjątkowy walor głębokiego wniknięcia w jaźń jednostki. Awwakum zdecydowanie krytycznie oceniał modne podówczas barokowe słowiańsko-grecko-łacińskie krasomówstwo (*красноглаголение*) reprezentowane choćby przez sławnego wychowanka kolegium kijowsko-mohylańskiego i czołowego przedstawiciela orientacji latynizującej, Symeona Połockiego (1621-1680). Protopop pozostawał wierny bizantyńsko-ruskim wzorom piśmiennictwa pozostawionym przez Ojców Kościoła posługując się językiem żywym, kolokwialnym bez barokowych ozdobników, jasno i dosadnie artykułując własne poglądy na kwestie kultury religijnej, w tym kultury słowa i ikonopisarstwa.

¹² Н. Ф. Каптерев, *Патриарх Никон и его противники...*, s. 126-133.

¹³ Н. Ф. Каптерев, *Патриарх Никон и его противники...*, s. 114; *Материалы для истории раскола за первое время его существования* (t. I-IX, Moskwa 1875-1890), t. I, 1875, s. 29.

¹⁴ С. М. Соловьев, *История России*, t. XI, Санкт-Петербург 1880, s. 208.

KULTURA ZAMKNIĘTA

Oprócz czynników natury wewnętrznej kultura rosyjska była wrażliwa na te zjawiska i procesy, które docierały doń z zagranicy. Cara Aleksego Michajłowicza, patriarchę Nikona i stronnictwo reformatorów szczególnie krytykowano za podatność na wpływy kultury zachodniej, za to, że urządzali swoje komnaty według mody „*friażskiej*, to znaczy niemieckiej”, czyli według wzorców zachodnioeuropejskich (zgodnie z szerokim znaczeniem słowa „niemiecki” w tym czasie w języku rosyjskim); zwolennicy Nikona w świadomości starowierów uchodzili za „rosyjskich Niemców”. Ta wyraźna niechęć do cudzoziemców i ich kultury sięgała jeszcze poprzedniego stulecia i spowodowana była penetracją Państwa Moskiewskiego przez kupców i podróżników zachodnich, którzy z lekceważeniem odnosili się do kultury rosyjskiej¹⁵. Obrona rosyjskich obyczajów i cerkiewnych obrzędów łączyła się coraz silniej z uczuciami nacjonalistycznymi i ksenofobicznymi.

Nie mniejszą niechęć wywoływało odwoływanie się przez reformatorów do obcych autorytetów, w tym odwoływanie się nawet do autorytetu Cerkwi greckiej; traktowano to jako zdradę i cios zadawany pozycji Moskwy jako „Trzeciego Rzymu”, ideologii silnie zakorzenionej w kulturze rosyjskiej¹⁶. Konsekwencją funkcjonowania tej ideologii było przekonanie o prymacie i dominacji kultury moskiewskiej nad kulturami innych krajów¹⁷. Konserwatyści moskiewscy bali się skażenia „czystej” kultury moskiewskiej „herezją łacińską”. W Moskwie pamiętano, że prawosławna Cerkiew grecka z racji unii florenckiej 1439 roku bliska była zjednoczenia z Kościołem katolickim. W takim klimacie zażarta dyskusja grekofilów z latynofilami na tematy ściśle teo-

¹⁵ Н. И. Костомаров (red.), *Исторические монографии и исследования*, vol. 8, t. XX, Санкт-Петербург 1906, s. 244; por. s. 253, 269-270.

¹⁶ Świadczy o tym suplika popa Łazarza (zob. *Материалы для истории раскола...*, t. IV, 1879, s. 250-251).

¹⁷ Tamże, s. 252.

logiczne nabierała dużo szerszego – pozateologicznego – wydźwięku cywilizacyjnego.

DWÓR CARSKI

Równolegle do umacniania się orientacji grekofilskiej upowszechniała się moda na kulturę zachodnią na dworze carskim. Car Aleksy Michajłowicz (1645-1676) uchylił drzwi Rosji na Zachód. Car wzrastał w środowisku ludzi otwartych na naukę i kulturę płynącą z Zachodu¹⁸. Borys Iwanowicz Morozow, który był opiekunem jeszcze młodocianego cara, mile widział na dworze carskim cudzoziemców; sam interesował się historią, filozofią, teologią i medycyną¹⁹. W jego bibliotece znajdowały się dzieła św. Augustyna, Cyryla Aleksandryjskiego, Cycerona, Tacyta. Nowym gustom hołdował inny zaufany cara, naczelnik *Orużejnej Pałaty*, bojar Bogdan Matwiejewicz Chitrowo²⁰. W *Posolskim prikazie* zostało zatrudnionych ponad pięćdziesięciu tłumaczy na język grecki, łaciński, szwedzki i tatarski²¹. Język polski stał się nawet popularnym językiem elit moskiewskich. Car Aleksy Michajłowicz korzystał z pomocy lekarzy i doradców zagranicznych; w jego otoczeniu znalazł się też m.in. wybitny ikonopis – nowator, Szymon Uszakow, oraz poeta polsko-łaciński i teolog,

¹⁸ С. В. Лобачев, *Патриарх Никон*, Санкт-Петербург 2003, s. 67.

¹⁹ Jest znaczące, że na jego temat pochlebnie wyrażał się zachodnioeuropejski podróżnik Adam Olearius. Zob. А. Олеарий, *Описание путешествия в Московию и через Московию, в Персию и обратно*, Санкт-Петербург 1906, s. 331, 351-352.

²⁰ В. К. Трутовский, *Богдан Матвеевич Хитрово и Московская оружейная палата*, «Старые Годы» 1909 г., Июнь – сентябрь.

²¹ М. И Пыляев, *Старая Москва*, Москва 1990, s. 290. **Błędem natomiast było** wnosić na podstawie tych danych, że znajomość języków obcych – i co za tym idzie cudzoziemskich kultur – w społeczeństwie rosyjskim była duża. Przeciwnie. Jak odnotował w swoim dzienniku А. Olearius: „W szkołach uczą się czytać i pisać tylko po swojemu, a co najwyżej w języku cerkiewno-słowiańskim (...); ale ani jeden Rosjanin – obojętnie stanu duchownego czy świeckiego, wysokiego czy niskiego – ani słowa nie rozumie po grecku ani łacinie”. Cyt. za: С. В. Лобачев, *Патриарх...*, s. 34.

Symeon Połocki²²; car przy pomocy wykształconych na Zachodzie ludzi próbował wzmocnić i zmodernizować państwo rosyjskie²³. Gusta cara naśladowały szerokie kręgi bojarów z otoczenia władcy. Wśród nich było coraz więcej osób prezentujących europejski model wykształcenia, m.in. wpływowi bojar Fiodor Rtiszczew²⁴.

Bezpośrednio z życiem religijnym tego okresu należy związać także inne istotne zjawiska życia kulturalnego Rosji: krzewienie oświaty, pierwsze kroki szkolnictwa wyższego, pojawienie się poezji sylabicznej i dramatu. W Moskwie otwarto pierwszy teatr oraz położono podwaliny pod akademię słowiańsko-grecko-łacińską²⁵. Nowy ruch artystyczno-estetyczny związany z dworem carskim był rezultatem działalności kolonii mnichów kijowskich (wychowanków kolegium kijowsko-mohylańskiego) zarażonych humanizmem zachodnim²⁶. Już na początku stulecia został w Moskwie przetłumaczony na język rosyjski polemiczno-teologiczny traktat zachodnioruskiego duchownego, Wasyla Suraskiego (Ostrogskiego) „O jedynej wierze”²⁷. Przykuł on od razu uwagę elity dworskiej w Moskwie. Dzieło Wasyla w swoim pierwotnym zamierzeniu miało wydźwięk antyprotestancki, ale rów-

²² А. Н. Робинсон, *Симеон Полоцкий и русский литературный процесс, в: Русская старопечатная литература (XVI- первая четверть XVIII). Симеон Полоцкий и его книгоиздательская деятельность*, Москва 1982, s. 7.

²³ W grę wchodziły zasadnicze cele strategiczne rosyjskiej polityki wewnętrznej i zagranicznej: wzmocnienie państwa oraz przyłączenie doń ziem ruskich znajdujących się w granicach Rzeczypospolitej i Turcji, a także przyłączenie zależnej od Konstantynopola Cerkwi ukraińskiej; wreszcie zdobycie dominacji nad całą prawosławną ekumeną.

²⁴ Ф. М. Ртищев, *Житие*, «Древняя Российская Вивлиофика», Москва 1973, s. 400.

²⁵ С. И. Смирнов, *История московской славяно-греко-латинской академии*, Москва 1855, s. 80.

²⁶ С. А. Кисиль, *Об участии воспитанников Киево-Могилянської академії в русско-українському співробітництві в області освіти в другій половині XVII – першій чверті XVIII ст.*, в: *Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів*, (red.) В. М. Русанівський, Київ 1988, s. 16.

²⁷ Wasyl Suraski (Ostrogski), *О единой истинной православной вере*, Острог 1588; wyd. РИБ („Российская историческая библиотека”), t. VII, kol. 916-938.

nocześnie było krytyką rosyjskiego życia cerkiewnego, kulturalnego i społecznego. Wasyl konstatował ogólny upadek pobożności, moralności i piękna cerkiewnego. Jedną z głównych przyczyn tegoż upadku upatrywał w braku dobrych mistrzów, zamiast których pojawili się ordynarni rzemieślnicy, którzy bazgrzą bezkształtne ikonowe malowidła. Wasyl dostrzegał z całą ostrością niedostatki i zapóźnienia kultury bizantyńsko-ruskiej w stosunku do kultury zachodnioeuropejskiej²⁸.

KULTURA ARTYSTYCZNA

W drugiej połowie XVII wieku do Moskwy chętnie zapraszano rzemieślników z Europy (nieraz pod przymusem deportowano ich z zajętych ziem wschodnich Rzeczypospolitej w wyniku wojen polsko-rosyjskich). Dzięki obecności w Moskwie wykwalifikowanych malarzy, snycerzy itd. komnaty pałacu carskiego na zawsze opuściły siermiężne stoły i ławy na rzecz gustownych ałasowych krzeseł, kredensów; na ścianach zawisły modne tkaniny dekoracyjne, lustra, obrazy, w tym tzw. *parsuny*, czyli portrety²⁹.

Pojawienie się portretów, obcych tradycyjnej kulturze religijnej prawosławnego Wschodu, stało się jednym z kluczowych miejsc zapalnych. Z punktu widzenia ascetycznej refleksji teologicznej portrety były przejawem duchowej pychy i marności świata. Jednak dla antropocentrycznej kultury nowożytnej były zjawiskiem nośnym i naturalnym. Siła oddziaływania portretów była na tyle wielka, że nie oparł się pokusie ich posiadania car Aleksy Michajłowicz, a także – co nie jest do końca zbadane – patriarcha Nikon³⁰. Popularność portretów szła

²⁸ *История европейского искусствознания от античности до конца XVIII века*, Moskwa 1963, s. 321.

²⁹ *Рассказы по русской истории. Общеизвестная хрестоматия*, Moskwa 1909, s. 232.

³⁰ Jako czołowy przykład niekonsekwencji Nikona w jego poglądach estetycznych, podaje się zamawianie przezeń swoich portretów. Zdaniem polskiej uczzonej, B. Dąb-Kalinowskiej, zachowane obrazy portretowe Nikona powstały już po jego depozycji. Zob. D. Dąb-Kalinowska, *Między Bizancjum a Zachodem. Ikony rosyjskie XVII-XIX wieku*, Warszawa 1990, s. 14.

w parze z modą na lustra, które – obok obrazów malowanych według wzorów zachodnich – ozdabiały coraz obficie ściany mieszkań arystokracji. Nie ulega wątpliwości, że zarówno pokoje carskie, jak i patriarsze, zapełniły się modnymi wówczas lustrami sprowadzanymi z Zachodu³¹. Używanie lusterek – podobnie jak malowanie portretów – uznawane było za przejaw nikczemnej pychy, akcentującej piękno w wymiarze ziemskim, cielesność, pełnię życia doczesnego i zostało potępione na soborze moskiewskim w 1666 roku³².

W obszarze kultury artystycznej poglądy protopopa Awwakuma były na wskroś zachowawcze. Celem protopopa stało się utrzymanie – jak się w praktyce okazało już niemożliwe w realizacji – zasad tradycyjnej kultury, nie przyjmującej innowacji oraz żadnych innych kryteriów wartościowania poza kryteriami religijno-duchowymi. W niewielkim traktacie „O malowaniu ikon” (*Об иконном писании*), przypomniawszy tradycję kanoniczną sztuki cerkiewnej i uchwały słynnego soboru stoławego z 1551 roku, Awwakum potępiał nowe tendencje w sztuce, w tym nową dla kultury artystycznej szkołę malarzką Szymona Uszakowa. Protopopa Awwakuma szczególnie oburzało odstępstwo od dawnych kanonów, tendencja malowania „według zmysłu cielesnego”, dążenie do tego, by postaci świętych malować „jakby żywe” (*будто живые писать*), „po cudzoziemsku, to jest po niemiecku” (*по-фряжскому, сиреч по-немецкому*). Nowe malarstwo z jego elementami świeckimi i ziemskimi było dlań nie do przyjęcia; elementy te – w opinii protopopa – były sprzeczne z typami świętych ascetów i męczenników poddających się zbawiennym postom i umartwieniom. Sarkastycznie wyśmiawszy techniczne innowacje nowej szkoły malarzkiej zarzucał jej heretyckość i „obniżenie uduchowienia” obrazów w stosunku do tradycyjnych ikon.

RELIGIJNA KULTURA PLEBEJSKA

Gwałtowny sprzeciw starowierów wobec kultury zachodniej spowodowany został w dużym stopniu odgórnym sposobem jej wprowadzenia

³¹ И. Забелин, *История города Москвы*, Москва 1990, s. 536.

³² М. В. Алпатов, *Всеобщая история искусств*, Москва 1971, t. III, s. 306.

dzenia, lansowaniem jej przez zniechodzoną arystokrację i Cerkiew hierarchiczną. Podziały stanowe, społeczne, rozwarstwienie ekonomiczne w dużej mierze determinowały charakter zachodzących procesów społecznych i kulturowych. Już powstanie moskiewskie z 1654 roku wybuchło pod hasłami obrony „starej wiary”. Ideologia konserwatywna i ksenofobiczna zaraziła nawet buntujących się przeciw władzy centralnej Kozaków dońskich³³. Szczególnie wyraźnym przykładem głębokich antynomii w kulturze było powstanie sołowieckie, trwające osiem lat (1668-1676)³⁴.

Działalność starowierów podyktowana była pobudkami natury religijnej, troską o czystość i trwałość dogmatów Cerkwi oraz swoisty „pedantyzm” obrzędowy. Gwałtowne spory dotyczyły szczegółowych kwestii obrzędowych: czy żegnać się dwoma czy trzema palcami (*дво-енепстие, троенепстие*), pisać „Isus” czy „Iisus”, śpiewać „Alleluja” dwu- czy trzykrotnie³⁵. Jednak prawdziwe podłoże tych poglądów jest dużo bardziej złożone: dotyczy zasadniczych składników kultury rosyjskiej generowanych przez warstwy plebejskie. Znamienne, że w uchwałach soboru moskiewskiego (1666-67) potępiono Awwakuma nie tyle z powodu przywiązania do starych obrzędów i ksiąg liturgicznych, co za zamach na całą kulturę cerkiewną³⁶. Sobór jednoznacznie napiętnował Awwakuma jako „buntownika” burzącego ład religijny³⁷. I chociaż podczas przesłuchania Awwakuma na pytanie o prawowier-

³³ Zob. Л. Е. Анкудинова, *Социальный состав первых раскольников*, „Вестник Ленинградского университета. Серия истории языка и литературы”, t. 14, ser. 3, Ленинград 1956, s. 56-68; В. Г. Дружинин, *Раскол на Дону в конце XVII в.*, Санкт-Петербург 1889, s. 214-215; Н. М. Никольский, *История...*, s. 129-133.

³⁴ Zob. И. Я. Сырцов, *Возмущение соловецких монахов-старообрядцев в XVII в.*, Кострома 1889; Н. А. Барсуков, *Соловецкое восстание (1668-1676)*, Петрозаводск, 1954.

³⁵ Wykaz punktów spornych między raskolnikami a oficjalną Cerkwią, zob. „*Росписи*” *попа Лазаря (Материалы для истории раскола...*, t. IV, 1879, s. 179-206).

³⁶ *Материалы для истории раскола...*, t. II, 1877, s. 122.

³⁷ Tamże, s. 82.

ność, czyli prawosławność obecnej Cerkwi, dyplomatycznie odpowiadał, że „Cerkiew jest prawosławna, tylko dogmaty... skażone”, w innych wypowiedziach nie był już tak „dyplomatyczny” i nazywał Cerkiew wprost „jaskinią rozbójników”. Wypowiedzi Awwakuma nie były wyłącznie jego osobistymi odczuciami, ale posiadały szeroki rezonans społeczny³⁸, tym więcej, że odzwierciedlały rzeczywisty stan kultury rosyjskiej z punktu widzenia warstw pokrzywdzonych kulturowo, społecznie i ekonomicznie³⁹.

Zawzięta walka Awwakuma i jego stronników z nowogrecką uczonością „łacińską herezją” i zachodnią scholastyką doprowadziła do odrzucania przez nich nauki i filozofii. Awwakum populistycznie wołał: „Platon, Pitagoras i Diogenes, Hippokrates i Galen... wszyscy ci mądrzy byli i do piekła trafili”. Ideolodzy raskołu sprzeciwiali się świeckiemu wykształceniu upraszczająco utożsamiając np. scholastykę z astrologią. Uznawano wyłącznie mądrość świętych ksiąg i przeciwstawiano ją nauce zachodniej. Te i inne postulaty raskołu doprowadziły do postaw skrajnego izolacjonizmu, sprzeciwiającego się kulturowemu otwarciu i rozwojowi społeczeństwa rosyjskiego⁴⁰. Chłopskie pochodzenie i słabe wykształcenie nie zmieniło plebejskiej natury Awwakuma – pisarza, ale dało mu narzędzia do walki intelektualnej ze swoimi wykształconymi przeciwnikami⁴¹.

KULTURA TEOLOGICZNA

W życiu społecznym i piśmiennictwie tego czasu znajdujemy przejawy ożywionej dyskusji teologicznej, która wybiegając poza ramy teologicznego dyskursu dotykała zasadniczych i żywotnych zagadnień kultury i zajmowała umysły całego bez mała społeczeństwa. Za przy-

³⁸ *Материалы для истории раскола...*, t. I, 1875, s. 31.

³⁹ *Материалы для истории раскола...*, t. III, 1878, s. 312-313.

⁴⁰ Zachodnią (w tym i kijowską) literaturę uważano w Moskwie za herezję. Zob. С. Ф. Платонов, *Москва и Запад в XVI – XVII веках*, Ленинград 1925, s. 67.

⁴¹ Н. М. Никольский, *История...*, s. 119.

kład może tu służyć gorąca dyskusja tocząca się wokół problemu wyższości władzy duchownej (*священства*) nad świecką (*царства*), która znalazła szczególnie wyraz za czasów pontyfikatu patriarchy Nikona. Popularnością cieszyły się traktaty na temat tzw. „herezji chlebpokłonnej”; owa „herezja” była rezultatem oddziaływania dogmatyki katolickiej w zakresie eucharystycznej konsekracji darów ofiarnych. Mówiąc w skrócie, chodziło o to, czy konsekracja ma charakter chrystologiczny czy pneumatologiczny, tzn. czy chleb i wino przemieniają się w Ciało i Krew Chrystusa – jak chcieli tego latynofilowie – podczas słów modlitwy eucharystycznej „Bierzcie i jedzcie...”, czy – jak chcieli tego grekofilowie – podczas epiklezy (*Сотвори убо хлеб сей...*). Pytanie o moment konsekracji darów ofiarnych nie było problemem wyłącznie teologicznym, ale w nim, i za nim, krył się dużo głębszy problem całej kultury religijnej; problem ów był w istocie przyczyną, pretekstem i orężem w walce dwóch orientacji w kulturze rosyjskiej XVII wieku, dwóch cywilizacji – wschodniej i zachodniej. Niestety, jak pokazała historia, nie udało się pokojowo ułożyć relacji między nimi, wskutek czego rozgorzała nie tylko zażarta polemika absorbująca wszystkie warstwy społeczne, ale wyniszczająca wojna⁴². Dyskusja wokół momentu przemiany darów ofiarnych nie była jedynym punktem odniesienia i punktem zapalnym w dyskusji teologów Wschodu i Zachodu. W tok dyskusji włączono nowe zagadnienia, m.in. wyższości języka greckiego nad łacińskim, krytyczną ocenę łacińskich sylogizmów, czyli filozoficznych i logicznych objaśnień dogmatów wiary i inne.

Stronnictwo grekofilów, które po śmierci Aleksego Michajłowicza (1676) uzyskało przewagę i rozprawiło się bezwzględnie ze swoimi oponentami, m.in. Sylwestrem Miedwiediewem i innymi zwolennikami orientacji prozachodniej w kulturze⁴³. Zwycięstwo grekofilów okazało się jednak pyrrusowe; wkrótce rozpoczęły się reformy Piotra Wielkiego, które położyły kres dominacji orientacji grekofilskiej, zaś orientacja prozachodnia przybrała już nie tylko postać latynizacji ży-

⁴² Г. А. Миркович, *О времени пресуществления св. даров*, Вильна 1886, s. 10-11.

⁴³ *Остень*, Казань 1685, s. 71, 75, 126, 130.

cia cerkiewnego, ile gwałtownej i bezpardonowej okcydentalizacji całej kultury rosyjskiej na wszystkich jej polach i poziomach⁴⁴.

PODSUMOWANIE

Wiek XVII jest niezwykle ważny dla zrozumienia współczesnej kultury rosyjskiej. Był czasem powolnego asymilowania się elementów świeckiej i religijnej cywilizacji zachodnioeuropejskiej na gruncie kultury rosyjskiej, przywiązanej do korzeni bizantyńsko-ruskich. Oprócz procesów zewnętrznych również wewnętrzne procesy społeczne, jak reformy nikoniańskie, czy ruch starowierów, przyczyniły się do głębokich przeobrażeń religijnej kultury rosyjskiej. W ostatecznym rezultacie te bardzo zróżnicowane procesy i antynomie, pochodzenia tak zewnętrznego, jak wewnętrznego, doprowadziły w drugiej połowie XVII stulecia do zwania i konfrontacji kultury zachodniej, reprezentowanej przez orientację latynofilską z kulturą rodzimą, reprezentowaną przez orientację grekofilską. Z tego pojedynku ta ostatnia wyszła zwycięsko, choć wkrótce sama poległa pod naciskiem potężnych reform cara Piotra Wielkiego; reformy Piotrowe nie tylko uchyliły, ale całkowicie otworzyły drzwi dla kultury zachodnioeuropejskiej, która szybko zdominowała kulturę rosyjską.

Riassunto

La cultura russa contemporanea possiede il carattere eterogenico e il suo presente volto costituisce una conseguenza dell'influsso dei diversi fenomeni sociali, religiosi, artistici ed altri che si svolgevano lungo la storia. Lo scopo dell'articolo: "Oriente o Occidente, il vecchio o il nuovo; i problemi della cultura russa nella seconda metà del XVII sec". consiste nell'analisi dell'influsso della cultura occidentale e della Chiesa latina sulla vita della società russa e sull'atteggiamento della Chiesa ortodossa. I più importanti centri creativi della cultura si trovavano nei tempi di allora sul corte dello tsar e su quello del patriarca. Questi centri subivano una notevole influenza degli uomini di scienza e degli artisti che arrivano a Mosca da Kiev (territorio della I Repubblica

⁴⁴ S. Solowjew, *Die Regierung Peters des Grossen. 1682-1725*, (herausgeg. von Dr Wilh. Korner), Sonderhausen 1891, s. 10.

Polacca) e dei commercianti che venivano dall'Europa occidentale. Un particolare ruolo creativo nell'ambiente della cultura appartiene allo tsar Alexej Michajlovic che si circondava degli uomini che studiavano all'Occidente ed al patriarca Nikon per il motivo delle sue aspirazioni politiche e del mecenatismo delle arti. La cultura dei bassi strati sociali era rappresentata da un grande movimento riunito intorno al prototop Avvakum che era in opposizione alle riforme di Nikon. Su questo sfondo aveva luogo nella seconda metà del XVII sec. la confrontazione tra la cultura europea occidentale e la tradizionale cultura bizantino-russa, sottoposta al lungo isolamento. Grazie alla situazione dinastica e politica molto complessa, la cultura orientale ha vinto questa battaglia. Dopo breve tempo, però, a cavallo dei secoli XVII e XVIII, essa è stata dominata dalla cultura occidentale moderna, introdotta senza compromessi dallo tsar Pietro I.